

KANT — HEDEL

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Ἡ κλασική γερμανική φιλοσοφία ὀφείλει βασικά τὴν ἀξία της στὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἀναζήτησε καὶ βρῆκε ἓνα δρόμο γιὰ ἐκλογίκευση τῶν ἀντιφάσεων τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς. Ἄν καὶ παρουσιάζεται σὰν μιὰ τυπικὴ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος, ἀφηρημένη θεωρία μὲ τολμηρὲς πτήσεις τοῦ στοχασμοῦ καὶ μεταφυσικὲς ἀκροβασίες, κατασκευαστικὸ παιγνίδι τοῦ πνεύματος ἢ φιλοσοφικὴ ποίηση, σύνθεση περίτεχνη καὶ δυσνόητη, ὥστόσο αὐτὴ δὲν διαμορφώθηκε ξεκομμένη ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα. Γύρω ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς στρέφονται τὰ προβλήματα της. Τὸ «πέρασμα» εἰδικὰ ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Kant στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel ἀποτέλεσε ἓνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ γεγονός γιὰ τὴ νέα διαλεκτικὴ, ἐπεὶδὴ αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε βασικά σὲ μιὰ ἀπαιτητικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα, ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ μεγάλες ἀλλαγές καὶ ἀνακατατάξεις, μὲ τὸ ξεσίκωμα τῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ τὴ δραστηκὴ εἰσοδὸ τοὺς στὴν ἱστορικὴ σκηνὴ καθὼς καὶ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ συνεπαγόταν ἡ ὅλη αὐτὴ κινητοποίηση¹. Τὰ πιὸ σπουδαῖα προβλήματα, ποὺ πρόβαλαν ζωτικὰ καὶ ἀπαιτητικὰ μέσα ἀπὸ τὴ νέα οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ, ἦταν ἡ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου σὰν κυρίαρχη καὶ προβληματικὴ σχέση στὴ νέα κατάσταση τῆς δραστηκῆς «ἀνάμιξης» τῶν μαζῶν στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, ἡ σχέση θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ λόγου, φυσικῆς καὶ πολιτικῆς τάξης, ἀναγκαιότητας καὶ ἐλευθερίας, συγκεκριμένου ἢ μερικοῦ καὶ ἀφηρημένου ἢ καθολικοῦ (χαρακτηριστικὰ στὴν πορεία πραγμάτωσης γενικῶν σχεδίων σὲ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγ-

1. Μιὰν ἰδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτη προσπάθεια ἐρμηνείας μερικῶν κύριων θεμάτων τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐγγεληνὴ διαλεκτικὴ ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τοῦ Ivan Dubsky, *Hegels Arbeitsbegriff und die idealistische Dialektik* (Hegel in der Sicht der neueren Forschung, ἐκδ. I. Fetscher, Darmstadt 1973, 408-63), ποὺ προβάλλει τὰ προβλήματα στὶς συνάφειές τοὺς μὲ συγκεκριμένες κοινωνικὲς σχέσεις. Ἐνα σχεδίασμα τοῦ ἱστορικο-κοινωνικοῦ ὑπόβαθρου τῆς ἐγγεληνῆς σκέψης ἐπιχειρεῖ ὁ H. Marcuse, *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, Neuwied — Berlin ³1970, 15 κ.έ.

ματικότητα με «δρεξή» για αλλαγή). Ἡ προσπάθεια, ιδιαίτερα τοῦ Kant, νὰ ἐκλογικεύσει τέτοιες σχέσεις, παρουσιάζοντας τὴ λειτουργία τῆς γνώσης σὰν τακτοποίηση τοῦ συγκεκριμένου ὕλικου τῆς ἐμπειρίας μέσα ἀπὸ γενικὲς μορφές τοῦ λόγου, εἶχε σκοπὸ νὰ πετύχει μιὰ ἐνότητα τῆς συγκεκριμένης καὶ πολλαπλῆς πραγματικότητας, ποὺ ὥστόσο δὲν ἀποτελοῦσε καὶ μιὰ ἐνότητα τῶν ἀντιφάσεων. Γιατὶ τὶς ἀντιφάσεις αὐτὸς τὶς θεωροῦσε σὰν ὑπόθεση τοῦ λόγου. Ἀντίμαχες μάλιστα θεωρίες τῆς παραδοσιακῆς δογματικῆς μεταφυσικῆς παρουσιάζονταν, μὲ μιὰ τακτικὴ ποὺ θυμίζει τὴν ἀρχὴ «διαίρει καὶ βασίλευε», θεμελιωμένες μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα τὸ ἴδιο ἰσχυρά. Ἡ «σκηνοθεσία» αὐτὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ δράματος, ὅπως αὐτὸ «παίχτηκε» στὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ μὲ τὶς διαμάχες τῶν δογματικῶν συστημάτων, θὰ μπορούσε μεταφερμένη στὴν ἱστορικὴ σκηνὴ νὰ παριστάνει μιὰ διαλεκτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος μὲ κινήτρια δύναμη τὴν ἀντίφαση. Αὐτὸ ὑπῆρξε πραγματικὰ ἔργο τοῦ Hegel, ποὺ ἄφησε νὰ περάσει μετασχηματισμένη ἡ καντιανὴ φιλοσοφία σὲ μιὰ δική του ἀντικειμενικοποιημένη δογματικὴ μεταφυσικὴ καὶ θεώρησε τὴ φιλοσοφικὴ γνώση τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου σὰν τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη «τοῦ ὅλου πνεύματος στὸ σύνολο τοῦ χρόνου». Αὐτὸς διαμόρφωσε μιὰ ἰδεαλιστικὴ διαλεκτικὴ ποὺ κατοχύρωνε ἐσωτερικὰ τὴν ἐνότητα ὀλικοῦ καὶ μερικοῦ, μιὰ διαλεκτικὴ ποὺ ὁ Marx πολέμησε νὰ τὴ «στήσει στὰ πόδια της», δίνοντας ἔτσι τὴν ἀποφασιστικὴ ὥθηση γιὰ μιὰ πορεία ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργατὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας, πορεία ποὺ ἀναπτύσσεται ἀκόμα. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ δὲν ἀποτελεῖ ἓνα τέλος παρὰ μᾶλλον μιὰ ἀρχὴ γιὰ τὴ σύγχρονη θετικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ὄντος τῆς πράξης, ποὺ «ἀποδείχνει τὴν ἀντικειμενικὴ ὀρθότητα τῶν ἰδεῶν, ἐννοιῶν, γνώσεων, τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου»¹.

Σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια τῆς πορείας ἀνάπτυξης τῆς σύγχρονης διαλεκτικῆς, ἡ σχέση Kant καὶ Hegel εἶναι ἀμφιλεγόμενη. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη στοχαστῶν ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸν Hegel, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Marcuse², πὼς ὁ Hegel ὁδηγεῖ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία σ' ἓνα πλήρωμα, ἔχει προβληθεῖ ἡ ἄποψη τοῦ Popper³ πὼς ὁ Hegel καταντᾷ, ξεπερνώντας τὴν καντιανὴ κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς, σ' ἓνα «ἐνισχυμένο

1. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, Berlin 1949, 133.

2. H. Marcuse, *Dialektik: Sovietsystem und demokratische Gesellschaft*, ἐκδ. C. D. Kernig, Freiburg 1966, I 1197 κ.έ.

3. K. R. Popper, *What is Dialectic? στὸ Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, London 1972, 327.

δογματισμό», γιατί μέσα στη δομή του διαλεκτικού του συστήματος καθιερώνονται οι αντιφάσεις, υποβάλλεται ή άνοχή τους και έτσι φυλακίζεται ή κριτική. 'Αντιπροσωπεύει τάχα ή τακτική του Kant μιá κριτική άφετηρία στη σύγχρονη ιστορία τής διαλεκτικής; Και είναι αλήθεια πώς ή τακτική του Hegel, αποβλέποντας στην ανάιρεση τής καντιανής κριτικής πάνω στη μεταφυσική, πετύχαινε καθαρά έναν «αίχμαλωτισμό» του πνεύματος μέσα σ' ένα κλειστό διαλεκτικό σύστημα, ανεπίδεκτο κριτικής;

Τò ζήτημα μπορεί νά διασαφηνιστεῖ, από την πλευρά βασικά του Kant, με άφετηρία μιá διερεύνηση του τρόπου με τόν όποιο έβλεπε ό ίδιος ό φιλόσοφος τόν «φωτισμό» τής σκέψης του, πού τόν όδήγησε στην ανάπτυξη τής κριτικής φιλοσοφίας. Μιá τέτοια διερεύνηση θά μπορούσε νά δείξει τή θεμελιακή σημασία τής διαλεκτικής σάν πηγής και συστατικού στοιχείου του κριτικού στοχασμού του Kant.

Σάν «διαλεκτική» έννοούμε έδω την πορεία εκείνη με την όποία περνάει ή σκέψη από όρισμένες προτάσεις πού άφορούν κάτι τó προσδιορισμένο σέ προτάσεις πού άφορούν τó άπροσδιόριστο (όπως με τή σχέση αίτίας και άποτελέσματος). Κατά τόν Kant υπάρχουν τρεῖς τρόποι νά σκεφτόμαστε τó άπροσδιόριστο, κι αυτοί συμπίπτουν με τίς τρεῖς κεντρικές ιδέες τής παραδομένης μεταφυσικής (πού διαρθρώνεται σέ όρθολογική ψυχολογία, κοσμολογία, θεολογία): ψυχή, κόσμος και θεός. Εἰδικά στην περιοχή τής όρθολογικής κοσμολογίας τó πέρασμα από προσδιορισμένα, παρατηρητά φαινόμενα στο σύνολο τών έρων πού τά προσδιορίζουν και μαζί στο έσχατα άπροσδιόριστο (άπόλυτο) όδηγεῖ στα προβλήματα 1) αν ό κόσμος έχει μιá αρχή στο χῶρο και στο χρόνο, ή αν αυτός είναι άπειρος, 2) αν υπάρχουν άπλά στοιχεῖα τών σύνθετων ούσιων, ή αν τó καθετί είναι σύνθετο, 3) αν υπάρχουν στόν κόσμο αίτίες πού ενεργοῦν έλεύθερα, ή αν τó καθετί είναι φύση και διέπεται από αναγκαιότητα, και 4) αν υπάρχει στη σειρά τών αίτιων του κόσμου ένα αναγκαιό όν, ή αν τίποτε δέν είναι αναγκαιό και τó καθετί είναι τυχαῖο. Τά προβλήματα αυτά δέν έπιδέχονται μιá άποφασιστική λύση για χάρη τής «θέσης» ή τής «άντίθεσης» και έτσι ή όρθολογική κοσμολογία παγιδεύεται μέσα σ' ένα άξεδιάλυτο πλέγμα αντιφάσεων. 'Αλλά ή διαμάχη αυτή του λόγου θεωρεῖται τελικά χωρίς αντικείμενο, γιατί ό «κόσμος» προϋποτίθεται σ' αυτήν σάν έννοια αντικειμένου, μιá έννοια του λόγου, άπλή ιδέα, πού δέν έχει καμιá αντιστοιχία στη δομή τής πραγματικότητας και δέν άντixποκρίνεται σέ καμιá δυνατή έμπειρία. 'Ο Hegel ήταν φυσικό νά εκτιμήσει την αναγνώριση τής αντίφασης από τόν Kant σάν αναγκαιός, αλλά παρατήρησε πώς ό Kant δέν απέβλεπε στην χρήση παρὰ στη διά-

λυση τῶν ἀντιφάσεων¹. Τὸ γενικὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἐδῶ εἶναι ἂν σημειώνει ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Kant μιὰ κριτικὴ στιγμή, ἡ ἀποτελεῖ ἀπλὰ τὴ «ριζικὴ ἄρνηση τῆς διαλεκτικῆς»². Ἄν πρόκειται γιὰ ἄρνηση τῆς διαλεκτικῆς, ἡ ἐγελιανὴ ἀναίρεση τῆς καντιανῆς κριτικῆς τῆς μεταφυσικῆς ἀποτελεῖ μιὰ κατάφαση τῆς ἱστορικῆς διάρκειας τῆς ἔριδας ἀνάμεσα στὰ δογματικὰ συστήματα. Γιατί, μιὰ καὶ ἡ σκέψη εἶναι κατὰ τὸν Hegel συνάφεια σκέψης ἀντιφατικῶν προσδιορισμῶν, δὲν νοεῖται στὴ φιλοσοφία καμιὰ ἱστορικὴ ἀπόφαση ἀνάμεσα σὲ ἀντιφατικὰ δεδομένα: τὸ καθεστὶ ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο πέρασμα σὲ κάτι ἄλλο.

Ὁ Kant θεωροῦσε τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴ σύγκρουση τοῦ λόγου μὲ τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἓνα «ἀναγκαῖο» φαινόμενο. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ δὲν ἔχει ἓνα ἱστορικὸ νόημα, ποῦ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ «καθαρὴ» ἐνόραση τοῦ κόσμου σὰν ὁλότητας χωρὶς νὰ περιπλακεῖ σὲ ἀντινομίες. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ καντιανὴ «Ἀντιθετικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου» φάνταζε στὰ μάτια τοῦ Hegel νὰ προβάλλει κάτι σωστό, αὐτὴ ὥστόσο δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε. Τοῦ φαινόταν μᾶλλον ἀσυνεπὲς νὰ ἰσχυρίζεται κανεὶς πὼς τὸ διαλεκτικὸ φαινόμενο τοῦ λόγου εἶναι φυσικὸ καὶ ἀναγκαῖο καὶ τὴν ἴδια ὥρα νὰ ἀποκλείει ἀπὸ τὸ λόγο τὴν ἱκανότητα νὰ λύνει τὶς ἀντιφάσεις, ποῦ εἶναι ἀκριβῶς δικὰ του παράγωγα. Ἄν ἀκόμα ὁ Kant περιγράφει μ' ἓνα συστηματικὸ τρόπο τὸ ἱστορικὸ γεγονός, ὅτι ἀντίθετες θεωρίες γιὰ τὸν κόσμον ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ ὁ νόμος τῆς ἀντίφασης δὲν ἐπιτρέπει ἀποδοχὴ ἀντίθετων ἀπόψεων, αὐτὸ ἰσχύει μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τηροῦν τὸ νόμο αὐτὸν καὶ οἱ φιλόσοφοι κατέχονται ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ἀντίφασης. Ἔτσι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kant ἐνάντια στὴ μεταφυσικὴ καταρρίπτονται, ἂν ἡ καντιανὴ «μεταφυσικὴ» παρουσιαστεῖ σὰν κάτι τὸ στατικὸ καὶ ὁ κόσμος σὰν ὁλότητα θεωρηθεῖ ἀκίνητη ὄντοτητα, τετελεσμένη καὶ μιὰ γιὰ πάντα δοσμένη. Ὁ Hegel ἀντιτείνει τὴ διαλεκτικὴ, καταξιώνει τὴν ἀντίφαση καὶ τὶς ἀντιθέσεις καὶ δημιουργεῖ ἓνα σύστημα ποῦ μένει ἀπρόσβλητο ἀπὸ πυρὰ κριτικῆς τύπου Kant. Ἀλλὰ ἡ ἐξασφάλιση αὐτῆς δημιουργοῦσε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ νὰ εὐδοκιμεῖ στὸ ἔδαφός του ὁ δογματισμός.

Γιὰ νὰ σταθμίσουμε, ὥστόσο, τὴν κριτικὴ στιγμή ποῦ ἀντιπροσωπεύει ὁ Kant σ' αὐτὴ τὴν πορεία, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦμε στὸν

1. Ὁ Hegel ὑπολόγιζε στὶς πιὸ μεγάλες προσφορὲς τοῦ Kant τὸ γεγονός πὼς αὐτὸς παρουσίασε τὴ διαλεκτικὴ σὰν μιὰ «ἀναγκαίᾳ πράξη τοῦ λόγου», ποῦ μεγάλωνει μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴν ἀντίφαση τῶν προσδιορισμῶν τῆς σκέψης (*Wissenschaft der Logik I*, ἐκδ. G. Lasson, Hamburg 1963, 38).

2. G. Gurvitch, *Dialectique et Sociologie*, Paris 1962, 50 κ.έ.

συγκεκριμένο ρόλο του διαλεκτικού λόγου στη γένεση της καντιανής φιλοσοφίας.

I. ΤΟ «ΜΕΓΑΛΟ ΦΩΣ» ΤΟΥ 1769

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἀνάγκη νὰ διασαφηνιστεῖ πρῶτα ὁ ὅρος «ἀντινομία». Τί σημαίνει στὸν Kant ἡ ἀντινομία σὰν διαφωνία τοῦ λόγου μὲ τὸν ἑαυτό του; Σημαίνει ὀρισμένα διαμάχη προτάσεων, νόμων, ὑποθέσεων ἢ θεωριῶν; Ὁ Hinske¹ παρατηρώντας πὼς «ὁ ἴδιος ὁ Kant χρησιμοποιοῖ τὴν ἔννοια τῆς ἀντινομίας μὲ διαφορετικὲς σημασίες», ἐξηγεῖ πὼς «στὴ διδασκαλία τῶν ἀντινομιῶν τοῦ Kant συναντιῶνται διαχωρισμένα νήματα στοχασμοῦ, ποὺ διαμορφώθηκαν τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο στὰ διάφορα στρώματα τῆς σκέψης του». Συγκεκριμένα, ὁ Kant δὲν χρησιμοποιοῦσε στὰ προκριτικὰ συγγράμματά του τὴ λέξη «ἀντινομία», ποὺ ἔγινε τρέχουσα μὲ τὴν *Κριτική*. Στὴ θέση τῆς ἀντινομίας χρησιμοποιοῖ ὁ Kant ὡς τὴ διατριβὴ τοῦ 1770 τὴ λέξη «λαβύρινθος», ποὺ παρουσιάζεται καὶ στὰ κριτικὰ συγγράμματα ἐδῶ κι ἐκεῖ σὲ συνάφεια μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντινομίας. Στὴν *Κριτική* ἡ ἀντινομία παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κύριου μέρους «Ἡ ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου» σὰν «διαφωνία τοῦ λόγου» καὶ ἀκριβέστερα σὰν «διαμάχη τῶν νόμων» τοῦ λόγου². Ἔτσι ὁ Kant συλλαμβάνει τὴν ἀντινομία μὲ τὴν πρωτορχικὴ καὶ βασικὴ σημασίαν της (ἀντι-νομία): δὲν εἶναι μιὰ σύγκρουση ἀντίθετων προτάσεων ἢ ἀπόψεων, διαφωνία δύο προτάσεων, ποὺ ἡ καθεμιὰ τους μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ μὲ ἐπιχειρήματα τὸ ἴδιο ἰσχυρά, παρὰ διαφωνία ἀντίρροπων νόμων, βασικῶν προτάσεων, ἀξιωμάτων. Ἀπλὴ συνέπεια τῆς πρώτης αὐτῆς σημασίας εἶναι ἡ χρῆση τῆς ἀντινομίας στὸ νόημα μιᾶς συγκεκριμένης, ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου, ἀντιθετικῆς ἐπιμέρους προτάσεων. Μιὰ τρίτη σημασία, ποὺ παρατηρεῖ ὁ Hinske, εἶναι ἡ σημασία τῆς ἀντινομίας ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τῆς *Κριτικῆς*: «Τὴν κατάστασιν τοῦ λόγου σ' αὐτὰ τὰ διαλεκτικὰ συμπεράσματα θὰ ὀνομάσω ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου»³. Ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς τοῦ Kant, ἂν κριθεῖ αὐστηρά, δὲν καλύπτεται οὔτε μὲ τὴν πρώτη οὔτε μὲ τὴ δεύτερη σημασίαν τῆς ἀντινομίας. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ σημα-

1. N. Hinske, Kants Begriff der Antinomie und die Etappen seiner Ausarbeitung, *Kant-Studien* 56 (1965-66), 485-96.

2. *Kritik*, B 434, 435. — Οἱ παραπομπές στὴν *Κριτική* (Α, πρώτη ἐκδοσις, καὶ Β, δευτέρη ἐκδοσις), ὅπως καὶ σ' ἄλλα ἔργα τοῦ Kant γίνονται ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὴν Akademie-Ausgabe, Berlin 1968 (1910-1955).

3. *Kritik*, B 398.

σία αυτή υπόκειται παντού όπου ο Kant κάνει λόγο για αντινομία σάν ένν, και μάλιστα σπανιότατο, «φαινόμενο του ανθρώπινου λόγου»¹.

Πρέπει, λοιπόν, νά κάνουμε διάκριση 1) ανάμεσα στην αντινομία με στενό νόημα (διαμάχη αντίρροπων νόμων σέ άμοιβαία αντιστοιχία) και σέ αντινομίες με ευρύτερη σημασία, σάν αντίρροπες προτάσεις τής μεταφυσικής και 2) ανάμεσα στην αντινομία σάν διαφωνία νόμων και προτάσεων και στην αντινομία σάν χαρακτηριστική έκτακτη κατάσταση ή σάν παράδοξο φαινόμενο του ανθρώπινου λόγου. Ξεκινώντας από τὸ στενό νόημα τοῦ ὅρου («διαφωνία τῶν νόμων . . . τοῦ καθαροῦ λόγου») ἔχουμε ἀμέσως μπροστά μας τὸ ἐρώτημα: Για ποιοὺς συγκεκριμένους νόμους τοῦ λόγου πρόκειται; Καὶ εἶναι παράξενο πὸ τὸ εὐλόγο αὐτὸ ἐρώτημα δὲν τὸ κάνει θέμα ὁ Kant στὴν *Κριτική*. Ἐν ποῦμε πὼς πρόκειται γιὰ τὸ αἴτημα καθετὶ νὰ ἐξαχτᾶται ἀπὸ κάτι ἄλλο σάν ὅρο του καὶ καθετὶ σχετικὸ νὰ στηρίζεται ἔσχατα στὸ ἀπόλυτο, καὶ ἀκόμα γιὰ τὸ αἴτημα, κάθε ὅρος στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας νὰ θεωρεῖται πάλι κάτω ἀπὸ ὅρους, δὲν μιλάμε μ' αὐτὸ τὸ νόημα κυριολεκτικὰ γιὰ νόμους παρὰ γιὰ ἀπλὲς ἀπαιτήσεις τῆς σκέψης: 1) Ἐν ἔχουμε κάτι πὸ εἶναι νοητὸ κάτω ἀπὸ ὅρους (καθετὶ λογουχάρη πὸ γεννιέται εἶναι ἀνάγκη νὰ γεννιέται ἀπὸ κάτι, πὸ πάλι γεννιέται ἀπὸ κάτι ἄλλο, κι ἔτσι χωρὶς τέλος, πράγμα πὸ σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχει καμιά πρώτη ἀρχή)², πρέπει νὰ ἔχουμε ἐπίσης τὸ ὅλο ἄθροισμα τῶν ὁρῶν καὶ συνακόλουθα τὸ ἔσχατα ἀπροσδιόριστο, τὸ ἀπόλυτο³. 2) Στὴν ἐξέταση τῶν φαινομένων πρέπει νὰ ἐργάζεται κανεὶς, σάν νὰ ἦταν τὸ πεδίο τῆς ἐρευνας ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ὅριο⁴.

Οἱ διακρίσεις αὐτὲς δείχνουν ἀπλὰ πὼς ἡ σκέψη τοῦ Kant παρουσιάζει ἐδῶ μιὰ πλαστικότητα, πὸ ἐξηγεῖται βασικὰ μὲ τὶς ποικίλες σημασίες ἢ σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις πὸ παίρνει ἡ αντινομία στὴ συνάφεια τοῦ λόγου. Ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἐρμηνεία καὶ ἐκτίμηση τῆς καντιανῆς διαλεκτικῆς εἶναι βασικὸ νὰ ξεκαθαρίσουμε τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Ἀποτελεῖ ἡ διαλεκτικὴ στὸν Kant μιὰ διδασκαλία ἢ ἀπλὰ μιὰ μέθοδο;

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Erdmann⁵ γίνεται συχνὰ λόγος γιὰ «διδασκα-

1. *Prolegomena*, 52.

2. *Vorlesungen über philosophische Enzyklopädie*, 59.

3. *Kritik*, B 436.

4. *Kritik*, B 499, σημ. Πβ. Hinske, Kants Begriff der Antinomie und die Etappen seiner Ausarbeitung, *Kant-Studien* 56 (1965-66), 491-92.

5. B. Erdmann, *Immanuel Kant's Prolegomena* (ἐκδ. καὶ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ B. Erdmann), Leipzig 1878, σ. LXXXVI σημ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Die Entwicklungsperioden von Kants theoretischer Philosophie: Reflexionen Kants zur Kritik der reinen Vernunft* (ἐκδ. B. Erdmann), Leipzig 1884, XXIV κ.έ.

λία τῶν ἀντινομιῶν». Φέρνοντας σέ φῶς ὁ Erdmann ὀρισμένα σημαντικά γεγονότα ποῦ ἀποκάλυπταν πῶς ἡ κριτική σκέψη τοῦ Kant ὀφείλεται γενετικά στήν ἀνακάλυψη τοῦ προβλήματος τῆς ἀντινομίας, πρόβαλε τήν ἐξαιρετικά σημαντική θέση πῶς «ἡ διδασκαλία τῶν ἀντινομιῶν πραγματώνει τήν ξαφνική μεταβολή τοῦ 1769» καί στήν ἐπεξεργασία τῆς καντιανῆς διδασκαλίας τοῦ χρόνου-χώρου τοῦ 1770 σχηματίζει τόν «ἀποφασιστικό παράγοντα». Ἡ ἄποψη αὕτη, ποῦ παλαιότερα ἐπηρέασε βαθιά τήν ἔρευνα τοῦ Kant¹, καθιέρωσε τή σπουδαιότητα τῆς διαλεκτικῆς σάν ἀποφασιστικοῦ γενεσιουργοῦ παράγοντα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας. Ἡ σημασία τοῦ παράγοντα αὐτοῦ δὲν βρίσκεται ἀπλᾶ στο γεγονός πῶς ἄσκησε πάνω του ξεχωριστή καί ἀποφασιστική ἐπίδραση τὸ κανάλι ἐκεῖνο τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τῆ φιλοσοφικῆς παράδοσης ποῦ σχηματίζει τὴ διλεκτικὴ στὸ κύριο, πιὸ πολὺ, κριτικὸ τοῦ ἔργου, παρὰ στὸ γεγονός πῶς τὸ παραδοσιακὸ ὕλικὸ μετασχηματίστηκε μέσα του καί πῆρε τὴ μικρὴ ἀντινομικοῦ προβλήματος. Ὁ ἴδιος ὁ Kant τονίζει πόσο σημαντικό, ἐπιβλητικὸ καί λειτουργικὸ εἶναι γιὰ τὴ φιλοσοφία τὸ πρόβλημα αὐτό, λέγοντας πῶς ἡ ἀντινομία «ἐπενεργεῖ ἰσχυρότατα στὸ νὰ ξεσηκώνει τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν δογματικὸ της λήθαργο, καί νὰ τὴν παρωθεῖ πρὸς τὸν δύσκολο ἀγῶνα νὰ ἀναλάβει μιὰ κριτικὴ ἐξέταση τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου»². Ὁ Heimsoeth παρατηρεῖ: «Ἀλλ' ὅτι ἡ θεματικὴ τῶν ἀντινομιῶν εἶχε γιὰ τὴ γένεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant μιὰ ὀρισμένη, ἀποφασιστικὴ μάλιστα σημασία, πρέπει νὰ θεωρεῖται σήμερα σάν μιὰ ἐπιβεβαιωμένη ἱστορικὴ ἄποψη»³.

Παρὰ τὸ γεγονός πῶς ἡ ἐπινόηση τῶν ἀντινομιῶν ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης τοῦ Kant⁴, παραμένει ὡστόσο ἐπίμονο τὸ ἐρώτημα: Τί παριστάνουν πραγματικὰ οἱ ἀντινομίες; Εἴτε αὐτὲς ἀποτελοῦν μιὰ (διαλεκτικὴ) διδασκαλία εἴτε μιὰ (διαλεκτικὴ) μέθοδο, μὲ ποιὲς ἀξιώσεις πάνω στήν ἀλήθεια συνοδεύεται ἡ διδασκαλία αὕτη, ἡ ποιὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς ρόλος αὐτῆς τῆς μεθόδου;

1. Βλ. τὴν παλιὰ ἀλλὰ σπουδαία ἀκόμα ἐργασία τοῦ H. Rathsclag, *Die Bedeutung der Antinomien für den Kritizismus*, Berlin 1936.

2. *Prolegomena*, 50.

3. H. Heimsoeth, *Atom, Seele, Monade. Historische Ursprünge und Hintergründe von Kants Antinomie der Teilung* (Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Jahrbuch 1960, Nr. 3), 263.

4. Ὁ H. J. Vleeschauwer, *Les antinomies Kantienues et la Clavis Universalis*, *Mind* 47 (1938), 308 κ.έ. προσπαθεῖ νὰ δεῖ μὲ ἀρκετὰ σαφὴ τρόπο πῶς ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἀντινομιῶν αὐτῶν βρίσκεται ἀναγκαστικά στὸ τέρμα ἐκείνων τῶν προηγούμενων «ἐπεισοδιακῶν συζητήσεων γιὰ τὸ χῶρο». Ἐτσι παρουσιάζεται εὐλογητὴ ἡ ὑπόθεση πῶς τὸ πρόβλημα τῶν ἀντινομιῶν ἦρθε στὸν Kant ἀπέξω.

Ἀρχικά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στή μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Kant. Ἐπινοώντας δηλαδή ὁ φιλόσοφος τὸ διαλεκτικὸ παιγνίδι τοῦ λόγου εἶχε τὴν ἐντύπωση πὼς φέρνει στὸ φῶς μιὰ θεωρία ἢ πὼς βρίσκει μιὰ μέθοδο;

Ἡ ἐπινόηση αὐτὴ τοῦ ἔδωσε ἀναμφίβολα «μεγάλου φῶς», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος¹, ἀλλὰ τὸ φῶς αὐτὸ τὸ ἔβλεπε σὰν ἀνοιγμα ἐνὸς ὀρίζοντα φιλοσοφικῆς δραστηριότητος μὲ μεγάλη σημασία, ἀνοιγμα ἐνὸς μεγάλου δρόμου μέσα στὸν ὁποῖο προδιαγραφόταν ἡ γένεση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κριτικοῦ του στοχασμοῦ. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ δῆλωση τοῦ Kant «τὸ 69 μοῦ ἔδωσε μεγάλο φῶς» θὰ μπορούσε νά σημαίνει πιὸ πολὺ ἐπινόηση μιᾶς νέας εὐρετικῆς μεθόδου σκέψης παρὰ ἐπινόηση μιᾶς διδασκαλίας. Ὁ «φωτισμὸς» τῆς θεωρητικῆς του συνείδησης ἀνοίγει γι' αὐτὸν ἓνα γόνιμο πεδίο φιλοσοφικῆς δραστηριότητος μὲ χρῆση ἐνὸς νέου πίνακα σκέψης. Τὸ διαλεκτικὸ παιγνίδι τοῦ λόγου τοῦ φαινόταν ἰδιαίτερα προκλητικὸ καὶ παρωθητικὸ γιὰ κριτικὴ δραστηριότητα. Ἐπειδὴ μάλιστα τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρουσιάζεται μὲ μιὰ ἀναγκαιότητα, «γιατὶ ἡ ἴδια ἡ φύση φαίνεται νά τὸ ἔχει προβάλει», ἡ ἐνασχόληση μαζί του ἔχει μιὰ βασικὴ σημασία γιὰ τὸν κριτικὸ στοχασμό, τὴ βαθύτερη δηλαδή ἐρευνα «τῆς πρώτης βάσης κάθε γνώσης τοῦ καθαροῦ λόγου», καὶ μαζί μιὰ ἀναγκαιότητα πού ἔχει ἡ ἐρευνα αὐτή².

Ἄν, λοιπόν, ὁ λόγος εἶναι ἡ ἱκανότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζουμε προβλήματα πού μᾶς θέτει ὁ κόσμος (ἡ φύση καὶ ἡ κοινωνία), ὑπάρχει ἓνα βασικὸ πρόβλημα πού ἐξωθεῖ τὸ λόγο στὰ ὅριά του, κι αὐτὸ εἶναι πρόβλημα τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου στή διαλεκτικὴ του ἐκδήλωση. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, ἡ *Κριτικὴ* ξεφύτρωσε καὶ ἀναπτύχθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἐνταση καὶ τὴν ἀνησυχία τῆς σκέψης πού ὀφείλεται στὴν κοσμολογικὴ ἀντιθετικὴ³. Αὐτὸ τὸ διαλεκτικὸ παιγνίδι τοῦ καθαροῦ λόγου στὴν ὑπερβατικὴ του χρῆση παρουσιάζει τὸ μέγιστο κριτικὸ ἐνδιαφέρον, «εἶναι τὸ πιὸ ἀξιοθαύμαστο φαινόμενο τοῦ λόγου πού ἐπιδράει πιὸ ἰσχυρὰ ἀπ' ὅλα, ὥστε νά ξυπνάει τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν δογματικὸ της λήθαργο καὶ νά τὴν παρακινεῖ στὴ βαρεὶά δουλειὰ τῆς κριτικῆς τοῦ λόγου»⁴. Καὶ στὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου* δὲν κάνει ὁ Kant λόγο γιὰ πρόβλημα, πού προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον μας νά τὸ ἀντιμετωπίσουμε καὶ νά τὸ ἀφανίσουμε, μὲ σκοπὸ νά εἰσδύσουμε στὶς πρῶτες ἀρχές κάθε γνώσης τοῦ καθαροῦ λόγου, παρὰ γιὰ «ἀκαταμάχητο φαινόμενο», γιὰ μιὰ διαλεκτικὴ πού ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητά «τὴν

1. *Reflexionen*, 5037 (XVIII, 69).

2. *Prolegomena*, 52 b, σημ. (IV, 341).

3. *Kritik*, B 434, 437, 445.

4. *Prolegomena*, 50.

πιό ευεργετική αποπλάνηση στην οποία θα μπορούσε ποτέ να έχει παρασυρθεί ο ανθρώπινος λόγος»¹. 'Υπάρχει φανερά στον Kant μιὰ ρομαντική διάθεση να βλέπει τὴ διαλεκτική ἢ τὴν ἀντινομική φύση τοῦ λόγου σὰν πηγὴ ἑνὸς «ἀξιοθαύμαστου» καὶ «ἀκαταμάχητου» φαινομένου, πού εἶναι τόσο ἐλκυστικό καὶ γοητευτικό ὥστε νὰ συνεπαίρνει τὸν ἀνθρώπινο λόγο καὶ νὰ τὸν ἀποπλανεῖ! 'Αλλὰ δὲν ὑπάρχει πιό «ευεργετική ἀποπλάνηση» ἀπ' αὐτήν! "Ετσι ἡ διαλεκτική ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν πλάνη στὴν ἀλήθεια καὶ μέσα ἀπὸ τὸ σκοτάδι στὸ φῶς: Εἶναι ἀνάγκη νὰ «ἀποπλανηθεῖ» κανεὶς γιὰ νὰ φτάσει στὴν ἀλήθεια, εἶναι ἀνάγκη νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς πλάνης γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ πρὸς τὸ φῶς τοῦ λόγου. 'Η διαλεκτική δημιουργεῖ στὴ σκέψη ἔνταση καὶ ἀνησυχία, πού ξεσηκώνουν τὸν φιλόσοφο ἀπὸ τὸν δογματικό λήθαργο καὶ τὸν παρωθοῦν νὰ σηκώσει τὸν βαρὺ σταυρὸ τοῦ λόγου καὶ νὰ ἀνεβεῖ τὸν δύσκολο δρόμο τῆς κριτικῆς.

Στὸν πρόλογο τῆς δεύτερης ἐκδοσης τῆς *Κριτικῆς* αὐτὸ τὸ «ἀκαταμάχητο φαινόμενο» θεωρεῖται σὰν μέθοδος γιὰ τὸν ἔλεγχο «τῶν στοιχείων τοῦ καθαροῦ λόγου» σὰ νὰ πρόκειται γιὰ πείραμα². Στὴ μεταφυσική, βέβαια, τὸ «πείραμα» ἀποτελεῖ προσπάθεια ἢ δοκιμὴ γιὰ προσέγγιση προβλημάτων, πού ξεπερνοῦν κάθε δυνατὴ ἐμπειρία, μὲ χρῆση λογικῶν μεθόδων. Δύο τέτοιες μεθόδους διακρίνει καὶ συγκρίνει ὁ Kant σ' ἓνα κείμενό του, πού ἀποτελεῖ ἓνα πρόσθετο καὶ ἰδιαίτερα σημαντικό τεκμήριο γιὰ τὸ ζήτημα πού ἐξετάζουμε: «Στὴν κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ κανεὶς δύο εἰδῶν μεθόδους. 'Η πρώτη εἶναι νὰ ἐξετάζει κανεὶς τίς ἀποδείξεις καὶ νὰ ἀναζητᾷ τοὺς παραλογισμοὺς τους, ἢ τίς *petitiones principii*. 'Η δεύτερη εἶναι νὰ ἀντιτάσσει κανεὶς σὲ μιὰ ἀπόδειξη μιὰν ἄλλη καὶ μάλιστα ἐξίσου πειστικὴ μὲ τὴν ἀντιθετὴ τῆς. 'Η τελευταία μέθοδος εἶναι ἡ ἄριστη»³. Εἰσάγοντας κανεὶς τὴ διαμάχη ἀνάμεσα σὲ ἐπιχειρήματα πού θεμελιώνουν ἢ ἀναιροῦν μεταφυσικὲς προτάσεις ἢ μεταφυσικὰ συστήματα, εἶναι σὰ νὰ δέχεται βασικά τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στίς ἐκδηλώσεις τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ περάσει κανεὶς μέσα ἀπὸ τὴ λογικὴ ἢ διαλεκτικὴ ἀρένα, ὅπου ἀντίπαλα ἐπιχειρήματα, θέσεις καὶ συστήματα ἀνταγωνίζονται γιὰ ἐπικράτηση, γιὰ νὰ διαμορφώσει κριτικὸ στοχασμό.

II. ΣΚΕΠΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, μιλοῦμε γιὰ μιὰ διαλεκτικὴ μέθοδο μᾶλλον παρὰ

1. *Kritik der praktischen Vernunft*, 192-93.

2. *Kritik B XVIII*, (III, 13 σημ.).

3. *Reflexionen*, 4454 (XVII, 557).

για μία διαλεκτική διδασκαλία. Θέλοντας ο φιλόσοφος να μᾶς παρουσιάσει τὸ διαλεκτικὸ παιγνίδι τοῦ λόγου καὶ νὰ μᾶς παρωθήσει νὰ ἀσχοληθοῦμε βασικὰ μ' αὐτό, δὲν μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς θέλει νὰ μᾶς διδάξει πρῶτα καὶ κύρια φιλοσοφία ἢ νὰ μᾶς προβάλει προτάσεις δοσμένες μέσα ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Ὁ Kant παρατηρεῖ: «Οἱ δογματικὲς προσπάθειες θὰ μπορούσαν νὰ διαρκοῦν πάντοτε, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθεῖ μιὰ κριτικὴ αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν· κι αὐτὲς θὰ μπορούσαν μόνο νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ κρίνουμε τὴν αὐταπάτη πού συμβαίνει στὸν ἀνθρώπινο λόγο, καθὼς αὐτὸς ἀνακατεῦει τὸ ὑποκειμενικὸ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ καὶ τὴν αἰσθητικότητα μὲ τὸν λόγο. Δυὸ μεταφυσικοὶ πού ὁ ἓνας τους θὰ ἀπόδειχνε τὴ θέση καὶ ὁ ἄλλος τὴν ἀντίθεση ἀντιπροσωπεύουν στὰ μάτια ἐνὸς τρίτου παρατηρητῆ τὴ θέση μιᾶς σκεπτικῆς ἐξέτασης. Εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνει κανεὶς ὁ ἴδιος καὶ τὰ δύο. Πιστεύω μάλιστα πὼς αὐτὴ ἡ διδασκαλία θὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ πού, μιὰ καὶ τὰ πνεύματα δὲν ἔχουν δροσιστεῖ ἀπὸ τὸν δογματικὸ καύσωνα, θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ ἡ μόνη πού θὰ ἔχει ἀπομείνει καὶ μὲ παντοτινὴ διάρκεια»¹. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ, γιατί ὑποβάλλει τὴν ἰδέα μιᾶς ἱστορικῆς θεώρησης τοῦ διαλεκτικοῦ παιγνιδιοῦ τοῦ λόγου. Γενετικὰ ἡ συνείδηση τοῦ σπάνιου καὶ θαυμάσιου αὐτοῦ ἐσωτερικοῦ φαινομένου τῆς διαφωνίας τοῦ λόγου μὲ τὸν ἑαυτό του εἶναι ἱστορικὴ συνείδηση, πού ἀποκρυσταλλώνεται ὑποκειμενικά, μὲ ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἐμπειρία. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ καντιανὴ διαλεκτικὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀνιστορικὴ κατασκευή, δομημένη μὲ ἱστορικὰ ὕλικά σκέψης, καὶ ἓναν παραστατικὸ τρόπο νὰ ἀντισταθμιστοῦν μεταξύ τους ἀντίμαχες δογματικὲς ἀπόψεις πού παρουσιάστηκαν στὴν ἱστορία τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ διαμάχη τους θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διαιωνίζεται. Γιὰ νὰ τεθεῖ τέρμα στὴν ἀτελείωτη διαδοχὴ δογματικῶν προσπαθειῶν, πρέπει νὰ γίνῃ μιὰ κριτικὴ δουλειὰ πάνω σ' αὐτὲς. Τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο ἀνάπτυξης τοῦ λόγου μέσα ἀπὸ ἀντίμαχες δογματικὲς θέσεις θὰ μπορούσε νὰ πάρῃ τὴ μορφή ἐνὸς διαλόγου ἀνάμεσα σὲ ἀντίπαλους στοχαστὲς πού θὰ πάσχιζαν νὰ ἀποδείξουν τίς θέσεις τους. Ἀλλὰ στὰ μάτια ἐνὸς παρατηρητῆ πού θὰ πίστευε στὴν ὀρθολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων καὶ στὴν προθυμία τῶν συζητητῶν νὰ υἱοθετοῦν τὸ εὐλογο, ἀκόμα κι ἂν αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίπαλη μεριά, οἱ μεταφυσικοὶ πού προβάλλουν ἀμετακίνητα τίς θέσεις τους μὲ ἀπόλυτες ἀξιώσεις πάνω στὴν ἀλήθεια θὰ φάνταζαν σὰ νὰ εἰσηγοῦνται μιὰ δογματικὴ μέθοδο ἐξέτασης. Ἄν ὁ διάλογος αὐτὸς πραγματώνεται ἱστορικὰ, στὰ πλαίσια μιᾶς πορείας ἀνάπτυξης τοῦ πνεύματος, ἡ ἱστορία του ἀποτελεῖ ἓνα μάθημα

1. *Reflexionen*, 5015 (XVIII, 61).

σκεπτικισμού: ποιό από τὰ ἀντίμαχα θεωρητικά συστήματα προσφέρει τήν ἀλήθεια, ἡ ποίος τέλος πάντων φιλόσοφος ἔχει δίκαιο; "Αν, ἀντίθετα, ὁ διάλογος αὐτός ἀποτελεῖ μιὰ ἀνιστορική κατασκευή μέ τήν ὁποία «σκηνοθετεῖται» ἡ διαμάχη μεταφυσικῶν συστημάτων πού συνοδεύονται ἀπό τήν πεποίθηση τῶν δημιουργῶν τους γιά τήν ἀλήθεια τους, ἡ παράστασή τους στή φιλοσοφική σκηνή θά μπορούσε νά εἶναι ἕνα μάθημα δογματισμοῦ. Θά μπορούσε ἀκόμα νά εἶναι ἕνα μάθημα «κριτικισμοῦ», πού θά μᾶς ἔδινε ὁ «σκηνοθέτης», παρουσιάζοντας κριτικά μιὰ κατασκευή πού εἶναι ἀφαίρεση ἀπό τή συγκεκριμένη ἱστορική πορεία. "Αν δηλαδή ὁ διάλογος αὐτός παρουσιάζεται ἀπό ἕναν καί μόνο φιλόσοφο μέ κριτικό πνεῦμα, ἡ παράσταση δίνει μιὰ ἀπάντηση στο σκεπτικισμό, μιὰ καί δείχνει τή διαμάχη τῶν συστημάτων μέσα στο χρόνο σάν διαφωνία τοῦ λόγου μέ τόν ἑαυτό του, σάν φαινόμενο δηλαδή πού λειτουργεῖ ἐρεθιστικά, διεγερτική μέθοδος ἐξέτασης πού μᾶς ξυπνάει ἀπό τήν ἡσυχία δογματική κατάσταση καί μᾶς παρωθεῖ νά προχωρήσουμε καθῶς δίνει στή σκέψη μας ἔνταση καί ἀνησυχία¹.

Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ διαλεκτική πού ἀποτελεῖ ἕνα πολύ μεγάλο καί κρίσιμο μέρος τῆς *Κριτικῆς*, δέν ἔχει θέση μιᾶς ἀπλῆς μεθοδικῆς ἀφετηρίας, μεθοδολογικῆς βάσης ἢ «προσχήματος» γιά κριτικό στοχασμό. Ἡ ξεχωριστή βαρύτητα καί ἀποφασιστική σημασία τῆς διαλεκτικῆς στή διαμόρφωση τοῦ κύριου κριτικοῦ του ἔργου ἐπηρεάζεται ἀπό τή θέση τοῦ ἴδιου τοῦ Kant στὸν πρόλογο: Ἡ κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου «εἶναι μιὰ πραγματεία γιά τή μέθοδο, ὅχι ἕνα σύστημα τῆς ἐπιστήμης τῆς ἴδιας»².

Μ' ἕνα εὐρύτερο νόημα, πρόκειται γιά μιὰ διαλεκτική μέθοδο σκέψης. Στή συνάφεια πού ὁ Kant λέει πῶς κάτω ἀπό ὀρισμένες προϋποθέ-

1. Στὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ στὸν Garve (21.9.98) ὁ Kant ἔγραψε: «Δέν ἦταν ἡ ἔρευνα γιά τήν ὑπαρξή θεοῦ, γιά τήν ἀθανασία κλπ. τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκίνησα, παρὰ ἡ ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου: «ὁ κόσμος ἔχει μιὰ ἀρχή — ὁ κόσμος δέν ἔχει καμιὰ ἀρχή κλπ. ὡς τήν τέταρτη: ὑπάρχει ἐλευθερία στὸν ἄνθρωπο· καί, ἀντίθετα, δέν ὑπάρχει καμιὰ ἐλευθερία, παρὰ τὸ πᾶν σ' αὐτὸν εἶναι φυσικὴ ἀναγκαιότητα». Αὕτῃ ἡ ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου ἦταν ἐκεῖνο πού μέ ξύπνησε πρωταρχικά ἀπὸ τὸν δογματικὸ λήθαργο καί μέ παρώθησε πρὸς τήν ἴδια τήν κριτικὴ τοῦ λόγου γιά νά ἄρω τὸ σκάνδαλο τῆς φαινομενικῆς ἀντίφασης τοῦ λόγου μέ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του» (XII, 257-58). Τὸ «σκάνδαλο» αὐτό, ἂν καί εὐεργετικό, θεωρεῖται σάν ἄρνηση πού ἐπικαλεῖται τήν ἄρση της. Τὸ «σκάνδαλο» φυσικά παίζει τὸν εὐεργετικὸ του ρόλο στή διαδικασία ἀκριβῶς πρὸς τήν ἄρση του.

2. *Kritik*, B XXII (III, 15). Πβ. *Kritik*, A XII (IV, 9): Μὲ τὸ «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου», «δέν ἐννοῶ μιὰ κριτικὴ τῶν βιβλίων καί τῶν συστημάτων παρὰ ἐκεῖνη γενικά τῆς δύναμης τοῦ λόγου σὲ σχέση μ' ὅλες τίς γνώσεις πρὸς τίς ὁποῖες αὐτός μπορεῖ νά τείνει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρία...».

σεις πρέπει να διδάσκει ή να σπουδάζει κανείς όχι φιλοσοφία παρά φιλοσοφείν, παρατηρεί πώς «ή χαρακτηριστική μέθοδος τής διδασκαλίας στη φιλοσοφία είναι ζητητική, όπως τήν ονόμασαν μερικοί Ἀρχαῖοι (ἀπὸ τὸ ζητεῖν), αὐτὸ σημαίνει ἐρευνητική»¹. Ἡ ἀναφορά αὐτὴ παραπέμπει στὸν σκεπτικισμό. Ὁ Kant ἐξηγοῦσε κιόλας ἀνάμεσα στὰ 1752 καὶ 1755 τὸν σκεπτικισμό μὲ τὴ «διαφωνία τῶν γνωμῶν». Εἶναι ἡ σκεπτικὴ μέθοδος μὲ λόγους καὶ ἀντιλόγους², ἡ μέθοδος τῆς ἀντιδικίας μὲ τὴν ὁποία ζητοῦμε νὰ βροῦμε τὴν ἀλήθεια. Μιὰ καὶ ἡ ὁλότητα λογουχάρη, αὐτὴ καθαυτὴ, δὲν εἶναι δοσμένη σὲ καμιὰ ἐμπειρία, εἶναι φυσικὸ, ὅταν μπαίνει τὸ πρόβλημα μιᾶς πρώτης ἀρχῆς τοῦ κόσμου ἢ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπειρότητάς του, νὰ μὴ μπορούμε νὰ περιμένουμε καμιὰ βοήθεια ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ἡ μόνη δυνατὴ μέθοδος νὰ ξεκαθαρίσουμε μιὰ ἀστάθμητη κατάσταση ποὺ δημιουργεῖται, καθὼς παρουσιάζονται μπροστὰ μας προτάσεις νὰ ἀμιλλῶνται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, εἶναι νὰ τίς βάλουμε νὰ «παλαίψουν» μεταξὺ τους στὴ λογικὴ ἀρένα. Καὶ θὰ εἴμαστε ἀμερόληπτοι διαιτητὲς ἂν ἀφήσουμε τοὺς ἀνταγωνιστὲς νὰ τερματίσουν τὸν ἀγῶνα μόνοι τους. Θὰ τρέφουμε δηλαδὴ τὴν ἐλπίδα πὼς κάποιος λάθος ἢ κάποια παρανόηση θὰ ἀνακαλυφθεῖ κι ἔτσι ἡ διαμάχη θὰ διαλυθεῖ πρὸς ἱκανοποίηση καὶ τῶν δύο ἀντιπάλων. Περιγράφοντας ὁ Kant τὴ μέθοδο αὐτὴ τὴν ὀνομάζει «σκεπτικὴ μέθοδο» καὶ τὴ διαχωρίζει ἀπὸ τὸν σκεπτικισμό, ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰ φθοροποιοὺ τακτικὴ καθὼς τείνει στὴν ἀνασφάλεια καὶ ἀβεβαιότητα³.

Ὀνομάζοντας ὁ Kant τὴ μέθοδο αὐτὴ «σκεπτικὴ» καὶ ἐπίσης «διαλεκτικὴ» μέθοδο καὶ θεωρώντας τὸν Ζήνωνα τὸν Ἑλεάτη πρόδρομο τῆς δικῆς του διαλεκτικῆς⁴, προδίνει μιὰ ὀρισμένη σχέση του μὲ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό καὶ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ Ζήνωνα. Εἰδικὰ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ Kant μὲ τὸν Ζήνωνα, ποὺ ἡ τακτικὴ του στὴν κατασκευὴ τῶν «παραδόξων» εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ προηγούμενο τῆς τακτικῆς ποὺ ἀκολούθησε ὁ Kant στὴν κατασκευὴ τῶν ἀντινομιῶν του⁵. Ἐνῶ ὁ Kant θεωροῦσε γενικὰ τὴν ἀρχαία διαλεκτικὴ σὰν μιὰ «σοφιστικὴ τέ-

1. *Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765-1766* (II, 307).

2. Μιὰ τέτοια κριτικὴ ἐπαινεῖ ὁ Kant στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* (1763) (II, 67-68). Βλ. G. Tonelli, *Kant und die antiken Skeptiker: Studien zu Kants philosophischer Entwicklung*, Hildesheim 1967, 97-98.

3. *Kritik*, B 451-52.

4. *Kritik*, B 530.

5. Πβ. Θ. Α. Βέικου, *Ζηνώνεια Παράδοξα καὶ Μαθηματικὲς Καντιανὲς Ἀντινομίαις*, *Δευκαλίων* 11 (1974), 319-36.

χνη» καὶ τὸν Ζήνωννα σὰν διαλεκτικό, ὥστόσο τῇ διαλεκτικῇ αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου δὲν τῇ θεωροῦσε σοφιστικῇ. Ἡ μέθοδος τοῦ Ζήνωννα καὶ τῶν σκεπτικιστῶν εἶναι κατὰ τὴ γνώμη του ἡ διαλεκτικῇ σὰν μέθοδος τῆς διαφωνίας καὶ ὀνομάζεται ἐπίσης «σκεπτικῇ μέθοδος». Ἐνῶ ὅμως ἡ μέθοδος αὐτὴ ὀδηγεῖ τοὺς σκεπτικούς στὴν ἀβεβαιότητα, τὸν Ζήνωννα πρέπει αὐτὴ νὰ τὸν ὀδήγησε στὴν ἀλήθεια. Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Ζήνωννα ἡ διαλεκτικῇ ἀφοροῦσε τὴν καθαρὴ χρῆση τοῦ λόγου. Καὶ σ' αὐτὸ διαφέρει φανερά ἀπὸ τῇ σκεπτικῇ διαλεκτικῇ. Βέβαια, ἡ ἀριστοτελικὴ ἀποψη πὼς ὁ Ζήνων ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ ἐπινόησε τῇ διαλεκτικῇ μέθοδο ἦταν καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Kant μιὰ γνωστὴ ἀποψη. Καὶ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωννα εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ ἀπὸ τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπεϊρικό γιὰ ὑπεράσπιση τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἦταν ἓνα γεγονός ποὺ ἔτεινε νὰ ἐξομοιώνει τὸν Ζήνωννα μὲ τοὺς σκεπτικιστές. Ἔτσι ἡ διαλεκτικῇ μέθοδος τοῦ Ζήνωννα φάνταζε ὅμοια μὲ τὴν σκεπτικιστικῇ. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ὁ Ἐλεάτης δὲν ἦταν σκεπτικός φιλόσοφος, ἀλλὰ οἱ λεπτολόγες ἔρευνές του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ποικίλα γραπτὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Kant, ἦταν φθοροποιές¹. Τὸ μόνο ποὺ ὁ Kant δὲν παραδέχεται εἶναι τὸ τελευταῖο. Καὶ εἶναι πολὺ σημαντικὸ ποὺ προσπαθεῖ νὰ δείξει πὼς ὁ Ζήνων ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς δικῆς του διαλεκτικῆς καὶ μ' αὐτὸ ἐπικυρώνει τὴν ἀξία τῆς ζηνώνειας μεθόδου. Ὁ Tonelli, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει πὼς ὁ Kant δίνει μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὸν Ζήνωννα, προσθέτει πὼς «οἱ διδασκαλίες τοῦ Ζήνωννα ἦταν τότε ἓνα μέρος τῆς παραδοσιακῆς σκεπτικῆς περιουσίας καὶ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλάει γιὰ μιὰ «Ζηνώνεια ἐπίδραση» σὰν ξεχωριστὴ ἀπὸ τῇ σκεπτικῇ»². Ἔτσι αὐτὸς θεωρεῖ τὴ στάση τοῦ Kant ἀπέναντι στὸν Ζήνωννα σὰν ἓνα μᾶλλον συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἀντιπαράθεσής του μὲ τὸν σκεπτικισμό. Ἡ ἀποψη αὐτὴ προϋποθέτει, βέβαια, τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ζηνώνειας παράδοσης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ διαλεκτικῇ τοῦ Ζήνωννα ἦταν ἀπλὰ μιὰ ἐπιζῆμια σοφιστικῇ, καὶ μιὰ διαφορετικὴ στάση τοῦ Kant ἀπέναντί της. Ἄν ὅμως ὑπάρχει μιὰ ρητὴ σχέση τοῦ Kant μὲ τὸν Ζήνωννα, ἂν δηλαδὴ ὁ Kant θεωρεῖ τὸν Ζήνωννα πρόδρομο τῆς δικῆς του διαλεκτικῆς καὶ ἐπικυρώνει ἀπερίφραστα τὴ σημασία του, αὐτὸ δύσκολα σημαίνει πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπλὴ «κατασκευὴ τοῦ Kant». Ἄν πρόκειται γιὰ κατασκευὴ τοῦ Kant, αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ τῇ θεωροῦμε σὰν μιὰ δική του ἐρμηνευτικὴ κατασκευὴ, ὅχι ἀπαραίτητα σταθμισμένη αὐστηρὰ μὲ ἱστοριοφιλολογικὴ διερευνητικὴ διαδικασία. Ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς ἀριστοτελικῆς ἐκθεσης τουλάχιστο ἦταν σὲ θέση ὁ Kant νὰ διακρίνει, ἂν καὶ δὲν τὸ ὁμολογεῖ αὐτὸ ἀπερίφραστα,

1. Tonelli, *Kant und die antiken Skeptiker*, 99.

2. Tonelli, *Kant und die antiken Skeptiker*, 105.

πώς ο Ζήνων πέτυχε να θέσει με τὰ παράδοξά του τις βάσεις μιᾶς μεθόδου, πού εἶναι ἐκπληκτικά ὅμοια μ' αὐτήν πού παρουσίασε ὁ ἴδιος μέσα ἀπὸ τὴν «Ἀντιθετική τοῦ Καθαροῦ Λόγου». Ἔτσι δὲν εἶναι παράξενο πού ἂν καὶ σπάνια μόνον ὁ Kant κάνει στὰ κριτικά του ἔργα ἀναφορὲς σὲ ἀρχαίους στοχαστές, ὥστόσο ἀναφέρεται στὸν Ζήνωνα — καὶ μάλιστα στὸ πῶς σπουδαῖο τμῆμα τῆς *Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου* —, ἀρχίζοντας τὴν ἐκθεσὴ του μὲ τὰ λόγια: «Ὁ Ἐλεάτης Ζήνων, ἕνας ἑξοχος διαλεκτικός...»¹.

III. ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Ὁ Hegel² παρατήρησε πὼς οἱ ἀντινομίες τοῦ Kant δὲν σημειώνουν καμιά οὐσιαστική πρόοδο ἂν ἔχουμε στὸ νοῦ μας τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνα. Ὁ Ζήνων συνέλαβε τὴ διαλεκτικὴ στὴν ἀντιφατικὴ φύση τῆς ἴδιας τῆς κίνησης, προϋποθέτοντας πὼς «ἡ ἴδια ἢ κίνηση εἶναι ἡ διαλεκτικὴ κάθε εἶναι»³. Ἔτσι αὐτὸς δὲν στρεφόταν ἐνάντια στὴν ἔννοια τῆς κίνησης, παρὰ ἀπόδειχνε ἀντίστροφα τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀντίφασης⁴. Ἀλλὰ παρὰ τὴν ὀξεία κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Hegel ἐνάντια στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Kant, αὐτὸς εἶχε τὴ γνώμη πὼς οἱ καντιανὲς ἀντινομίες προκάλεσαν «τὴν πτώση τῆς προηγούμενης μεταφυσικῆς», καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωροῦνται σὰν ἕνα «κύριο πέρασμα στὴ νέα φιλοσοφία»⁵. Πραγματικά, τὸ μέρος ἰδιαίτερα τῆς *Κριτικῆς* τοῦ Kant ὅπου παρουσιάζονται οἱ περιπέτειες τοῦ νοῦ μέσα ἀπὸ ἀντιφατικὲς προτάσεις ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Hegel. Ὁ ἴδιος ὁ Hegel, ἂν καὶ δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὴν «τρυφερότητα γιὰ τὰ κοσμικὰ πλάσματα» πού ἔτρεφε ὁ Kant καὶ πού μεταθέτει ἄστοχα τὴν ἀντίφαση ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο στὸν ἴδιο τὸ λόγος⁶, εἶδε ὥστόσο στὴν καντιανὴ διαλεκτικὴ ἕνα σπουδαῖο ἑδαφος στὸ δρόμο γιὰ τὴ δική του δια-

1. *Kritik*, B 530 — A 502.

2. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*: S. Werke, H. Glockner, Stuttgart — Bad-Cannstatt 1965, XVII, 342.

3. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*: S. Werke, XVII, 329. Αὐτὸς παρατηρεῖ πὼς ὁ Ζήνων εἶναι «ὁ πρωτεργάτης τῆς διαλεκτικῆς», τῆς «ἀληθινῆς ἀντικειμενικῆς διαλεκτικῆς», «γιατὶ αὐτὸς ἀρνεῖται ἀντιτιθέμενα κατηγορήματα», καὶ στὴ συνάφεια τοῦ λόγου γιὰ τὴ δεύτερη ἀντινομία τονίζει πὼς «ἡ διαλεκτικὴ τῆς ὕλης τοῦ Ζήνωνα δὲν ἔχει ὡς σήμερα ἀναιρεθεῖ».

4. Βλ. H. G. Gadamer, *Hegels Dialektik*, Tübingen 1971, 14.

5. *Enzyklopädie*, νέα ἐκδ. Fr. Nicolin καὶ O. Pöggeler, Hamburg 1959, I 48, σ. 72-73.

6. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*: S. Werke, XIX, 582.

λεκτική και υπολόγισε τη διαλεκτική ανάμεσα στις πιο μεγάλες προσφορές του Kant¹. Γενικά, ο Kant άνοιξε το δρόμο για τη νέα διαλεκτική, αν και δεν κατάφερε να τον πάει μακριά². Αυτός δεν μπόρεσε, με τη βοήθεια κατηγοριών a priori, που είναι μόνο τύποι της συνθετικής ένότητας του πολλαπλού, να συλλάβει την ένότητα των αντιφάσεων. Όστόσο, για επάνοδο από τις κατηγορίες στην εμπειρία ο Kant πρόβαλε μια νέα δύναμη, που πραγματώνει το πέραςμα από τη σύλληψη του ξεχωριστού στο περιεχόμενο της εμπειρίας, έναν «σύνδεσμο» που ο Hegel θεωρεί σαν «μια από τις πιο όμορφες πλευρές της καντιανής φιλοσοφίας»³. Άλλα στον Kant ο λόγος δεν είναι σε θέση να σχηματίσει έναν έσωτερικό σύνδεσμο ανάμεσα στις ιδέες και στην πραγματικότητα, ανάμεσα στο γενικό και στο μερικό, πράγμα που έχει σαν συνέπεια να αναπηδούν αντινομίες και η πεπερασμένη διάνοια να κυριαρχεί πάνω στο λόγο. Αντίθετα, στον Hegel ο λόγος θριαμβεύει πάνω στη διάνοια, «γιατί αυτός σβήνει τους προσδιορισμούς της διάνοιας στο μηδέν», είναι άρνητικός και την ίδια ώρα θετικός («γεννάει το γενικό και μέσα σ' αυτό συλλαμβάνει το μερικό»), είναι με μια λέξη «διαλεκτικός λόγος»⁴.

Τόσο ο Ζήνων όσο και ο Hegel είναι μ' έναν ξεχωριστό τρόπο συνδεδεμένοι μ' αυτό που ονομάζουμε στην ιστορία της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας «διαλεκτική». Ο Ζήνων είναι ο πρώτος έπινοητής μιας διαλεκτικής μεθόδου που είχε μεγάλη και γόνιμη επίδραση στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού και μαθηματικού λόγου και ο Hegel υπήρξε ο τελευταίος αρχιτέκτονας μιας ιδεαλιστικής διαλεκτικής με μεγάλη απήχηση στη σύγχρονη διαλεκτική σκέψη από τον Marx ως σήμερα. Στη γένεση της έγγελιανής διαλεκτικής συνέβαλε σημαντικά ο Kant που έπινόησε έναν τρόπο παράστασης της διαμάχης του ανθρώπινου λόγου με τον έαυτό του και κατάστρωσε ένα «διαλογικό παιγνίδι» κοσμολογικών ιδεών που παρυσιάζονται αντίμαχες στην παραδοσιακή μεταφυσική. Έτσι το «μεγάλο φώς» που έλαμψε μέσα του με την έπινόηση αυτή, του αποκάλυψε ένα «παράξενο φαινόμενο», μια περίεργη κατάσταση του ανθρώπινου λόγου και του άνοιξε ένα μεγαλειώδη δρόμο που, όπως αυτός πίστευε, οδηγούσε από τον δογματισμό και από κάθε παραδοσιακή αυτοαντιφατική

1. *Wissenschaft der Logik*, έκδ. Lasson, I, 38.

2. Ο Kant εισηγείται μόνο τέσσερις αντινομίες, ενώ αντινομίες βρίσκονται «σ' όλα τα αντικείμενα όλων των ειδών, σ' όλες τις παραστάσεις, έννοιες και ιδέες» (*Enzyklopädie*, I, 48, σ. 73).

3. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*: S. Werke, XIX, 570.

4. *Wissenschaft der Logik*, έκδ. Lasson, I, 6.

μεταφυσική στην κριτική φιλοσοφία. Ἀλλὰ ἡ κριτική στιγμή τῆς καντιανῆς διαλεκτικῆς συνδέεται μ' ἓνα ἀνιστορικό νόημα πού πῆρε σ' αὐτὸν ἡ παράσταση τῶν δογματικῶν συστημάτων, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἱστορικότητα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Hegel, πού ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα πρόοδο σὲ σχέση μὲ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Kant, συνδέθηκε μ' ἓνα δογματισμό, πράγμα πού σημειώνει ὀπισθοδρόμηση σὲ σχέση μὲ τὴν καντιανὴ διαλεκτική. Ὁ Hegel φαντάστηκε πὼς ἡ ἱστορία, φιλοσοφικά ἰδωμένη, διέπεται ἀπὸ μιὰ ἀναγκαιότητα, δηλαδὴ λογικὴ συνέπεια, αἰτιότητα καὶ σκοπιμότητα, καὶ ἡ πραγματικὴ κριτικὴ βρίσκεται μέσα στὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ πορεία, ὅπου ξεχωρίζουν τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ψεύτικο, τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ μηδαμινό, τὸ μόνιμο καὶ τὸ παροδικό. Τί νόημα ἔχει ἡ ὑποκειμενικὴ κριτικὴ πού ἐπισημαίνει ἀντιφάσεις, «διαίρει καὶ βασιλεύει», τὴ στιγμή πού ὅλα «κρίνονται» μέσα στὴν ἴδια τὴν πορεία ἀνάπτυξής τους; Ὡστόσο, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel, σὰν «ἀντικειμενικὴ κριτικὴ» γίνεται αὐθαίρετη διακρίνοντας, χωρὶς ἐξήγηση τῶν κριτηρίων, τὸ σημαντικό ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο καὶ τὸ συμπτωματικὸ ἀπὸ τὸ ἀποτελεσματικόν. Καὶ παρουσιάζει μιὰ μεγάλη εὐκαμψία πού δὲν ὀφείλεται σὲ μιὰ συνεπῆ πλούσια τεχνικὴ, πού αὐτὴ ἀναπτύσσει, παρὰ στὴν ἀσάφεια, στὴν ἀφαίρεση καὶ στὴ συνακόλουθη μυθοποίηση μιᾶς, πρῶτα καὶ κύρια, βασικῆς ἔννοιας ἢ πραγματικότητας, τῆς ἀντίφασης.

Φανερά, στὸν Hegel ἡ διαλεκτικὴ παίρνει ἓνα ἰδιαίτερο ὄντολογικὸ νόημα ἢ τὴ μορφή μιᾶς λογικῆς τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ ἀνάγεται σὲ ἀντιφάσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, μόνο πού ἀρνεῖται νὰ προχωρήσει πέρα ἀπ' αὐτές. Ἡ συντηρητικότητά καὶ ἡ πολιτικὴ δειλία τοῦ Hegel δὲν ἦταν κατὰλληλὴ συνθήκη γιὰ νὰ πάρουν ἱστορικὸ περιεχόμενο οἱ ἰδέες του, σὰν ἔκφραση ἃς ποῦμε τῶν ἀντιφάσεων ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ στὸ Κράτος τῆς Παλινόρθωσης. Ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ, ἐνῶ ἀποτελοῦσε θεωρητικὰ μιὰ «ἀρνητικὴ διαλεκτικὴ» καὶ μιὰ «ἀλγεβρικὴ» ὑποτύπωση τῆς ἐπανάστασης, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ λειτουργεῖ σὰν διαλεκτικὴ τῆς ἄρνησης τῆς κοινωνίας πού ὑπῆρχε καὶ τῆς θέσης μιᾶς ἄλλης κοινωνίας, πού προβαλλόταν μὲ ἀνώτερο βαθμὸ ὀρθολογικότητας. Ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι ἐδῶ ἡ («κατανοημένη») «πρόοδος στὴ συνειδηση τῆς ἐλευθερίας» (στὸν ἀνατολικὸ κόσμον ἓνας ἐλεύθερος, στὸν ἐλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ κόσμον μερικοὶ ἐλεύθεροι καὶ στὸν νεότερο κόσμον ὅλοι ἐλεύθεροι)¹, μιὰ πρόοδος δηλαδὴ συντελεσμένη,

1. *Die Vernunft in der Geschichte*, ἔκδ. J. Hoffmeister, Hamburg 1970 (1955), 54 κ.ε. 62-63.

και γι' αυτό το λόγο αυτοαντιφατική, χωρίς μιὰ γόνιμη και άνοιχτή σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον, στο πραγματικό και στο ιδανικό. Μιὰ κριτική διαλεκτική, που ή κριτικότητά της νά φτάνει νά περιέχεται μέσα στη συγκεκριμένη επαναστατική πράξη, ήταν βασικά δουλειά του Marx. "Αν και ή διαλεκτική του Marx πηγάζει, όπως και ή έγελιανή, από τον ζωηρό άρνητικό και αντιφατικό χαρακτήρα της ταξικής κοινωνίας και θέτει κι αυτή σε κίνηση μιὰ όλική αλήθεια, την αλήθεια της «άρνητικής όλότητας», ωστόσο αυτή σπάζει το κλειστό κύκλωμα ενός άπλά διαλεκτικού όντολογικού συστήματος και άνοίγεται θαρρετά στην όλότητα της συγκεκριμένης, ιστορικής και κοινωνικής, πραγματικότητας, που είναι άρνητική, ανταγωνιστική και αντιφατική και γι' αυτό γεμάτη τάσεις για άλλαγή.